

A HATVANÖT ÉVES „MATERIALIZMUS ÉS EMPIRIOKRITICIZMUS” TÜKRÖZŐDÉSI ELMÉLETE

(Részlet egy készülő tanulmányból)

KATONA PÉTER

A tükröződési elmélet mint az anyagi és az eszmei alapvető viszonyának teóriája a dialektikus materializmus válasza a filozófia legfőbb kérdésére.

A tükröződési elmélettel kapcsolatban elsősorban a „Materializmus és empiriokritizmus”-ban alkalmazott tükröződési elméletre gondolunk. Művében Lenin következetesen érvényesítette azt a gondolatot, hogy „a dialektikus materializmus ismeretelméletének alapja a külső világnak és az emberi fejben való visszatükröződésének elismerése”. (1;5)*

A „Materializmus és empiriokritizmus” tükröződési elmélete, ill. ennek lenini alkalmazása kiemelkedő szerepet töltött be a modern, a *dialektikus* materializmus fejlődésében, jelentősen hozzájárult sok szaktudományos probléma megoldásához, és hatásosnak bizonyult a filozófiai pártok harcában.

A tükröződési elmélet mindmáig filozófiai viták tárgya. E viták egy része a tükröződési elmélet eltérő értelmezéseivel és ezek filozófiai következményeivel, másik része pedig nyílt bírálatával, ill. feladásával kapcsolatos.

A marxista filozófusok fontos feladata, hogy megőrizzék a tükröződési elmélet tisztaságát és gondoskodjanak továbbfejlesztéséről. E feladat teljesítésében komoly érdemeket szereztek a szovjet szerzők és a szocialista országok marxista filozófusai. Magyarországon a Művelődésügyi Minisztérium Marxizmus—Leninizmus Oktatási Főosztálya mellett működő Filozófiai Szakbizottság 1969. december 12-i ülésén rendezett vitát a tükröződési elméletről és az ezzel összefüggő burzsoá és revizionista álláspontok kritikájáról. A vitához Szigeti József készített téziseket „Megjegyzések a lenini visszatükrözés-elmélet, dialektika és praxis összefüggéséről” címmel. A „Megjegyzések”... célja az volt, „hogy a visszatükrözés-elmélettel szemben felhozott ellenvetéseket, ezek természetét fő vonalaiban megvilágítsák, rámutatva a marxi—lenini koncepció valódi tartalmára, valamint továbbfejlesztésének, formaváltozásának szükségessége és kívánatos irányára”. (2)

A „Materializmus és empiriokritizmus”-ban foglalt filozófiai problematikát — különös tekintettel a tükröződési elméletre — nem szabad múltó filozófiatörténeti epizódként felfogni. Századunk tudományos-technikai forradalmában és társadalmi átalakulásaiban állandóan és szükségyszerűen vetődnek fel régi és új filozófiai problémák, olyanok, amelyek megol-

* A zárójelben közölt számok az irodalomjegyzékben megadott forrásmunkákra vonatkoznak. Az első szám a munka irodalomjegyzékbeli sorszáma, a pontosvevő utániak az oldalszámok. Amennyiben csak egy szám szerepel, az az irodalomjegyzékben megadott munka sorszáma.

dásában döntő szerepe van a tükröződési elméletnek és a tükröződési elmélet helyes értelmezésének.

E tanulmány célja a „Materializmus és empiriokriticizmus”-ban foglalt és alkalmazott tükröződési elmélet helyes értelmezésének elősegítése; tartalma: 1. ez az elmélet hét alapvető tétel és három alapvető fogalom szerves egysége, és ezt az elméletet nem szabad felcserélni a tükröződés fogalmával, 2. a tükröződés fogalma filozófiai fogalom és nem cserélhető fel a „tükröződés” kifejezés egyéb jelentéseivel.

*

A „Materializmus és empiriokriticizmus” tükröződési elméletének alapvető tételei a következőkben foglalhatók össze:

I. *A világ, a természet, a dolgok, a tárgyak tudatunkon és megismerésükön kívül, tudatunktól és megismerésüktől függetlenül léteznek:* „A materializmus sarkalatos kiinduló tétele a külső világ elismerése, annak elismerése, hogy a *dolgok* tudatunkon kívül s tőle függetlenül léteznek . . .” „A visszatükröződéstől független visszatükrözött (a tudattól független külső világ) létezése (a teljesebb szöveg alapján: *létezésének állítása — K. P.*) a materializmus alaptétele.” „A materializmusnak az a legfőbb megkülönböztető ismérve, hogy a természetet tekinti elsődlegesnek, nem pedig a szellemet . . .” „A fizikai világ . . . az ember megjelenése előtt, minden emberi tapasztalat előtt létezett.” „Az anyag, a természet, a lét, a fizikai az elsődleges, — a szellem, a tudat, az érzet, a pszichikai pedig a másodlagos.” (1; 70, 109, 147, 211, 133)

II. *Tudatunk, gondolkodásunk, érzékelésünk az agy funkciója:* „A pszichikai, a tudat stb. az anyagnak (azaz a fizikainak) a legmagasabb rendű terméke, annak a különösen bonyolult anyag-darabnak a funkciója, melyet emberi agynak nevezünk.” „A gondolkodás az agy funkciója . . . az érzékelés az ember központi idegrendszerének a funkciója . . .” „Az érzet, a gondolat, a tudat a különleges módon szervezett anyag legmagasabb rendű terméke.” „A szellem nem létezik a testtől függetlenül . . . a szellem másodlagos, az agy funkciója . . .” (1; 211, 76, 43, 77)

III. *Az agy eme funkciójának lényege a valóság tükröződése, leképezése; a világ, a természet, a dolgok, a tárgyak tükröződnek tudatunkban, gondolkodásunkban, érzeteinkben; ismereteinkben a valóság tárul fel:* „Az emberi tudat (amikor már van emberi tudat) a tőle függetlenül létező és fejlődő külső világot tükrözi vissza.” „A materialista mindenekelőtt abban különbözik az idealista filozófia híveitől, hogy az érzetet, az észleletet, a képzetet és általában az emberi tudatot az objektív valóság képmásának tekinti. A világ ennek a tudatunkban vissza-tükröződő objektív valóságnak a mozgása. A képzetek, az észleletek stb. mozgása mögött a rajtam kívül létező anyag mozgása van.” „Az érzékek a dolgok hű képmását nyújtják, mi magukat a dolgokat ismerjük . . .” „Aki azt tekinti a tudomány céljának, hogy hű. . . képet adjon a világról, az egy materialista tételt ismétel. Aki így beszél, az elismeri a világ objektív valóságát megismerésünkkel szemben, a modell objektív valóságát a képpel szemben.” (1; 245, 249—250, 94, 156)

IV. *A tudati tükröződés a legmagasabb fokon biztosítja az ember és a környezet kapcsolatát, szabályozza az embernek a környezetéhez való viszonyát:* „Ha az idő-és térérzetek biológiailag célszerű tájékoztatást tudnak nyújtani az embernek, akkor ezt kizárólag azzal a feltétellel tehetik, hogy az emberen kívül létező objektív valóságot tükrözzék vissza: az ember ugyanis nem tudna biológiailag

alkalmazkodni a környezethez, ha érzetei útján nem kapna *objektívan hű* képet róla.” „Amíg nem ismerjük a természet törvényét, addig ez a törvény, mely tudatunkon, megismerésünkön kívül létezik és hat, a ‚vak szükségszerűség‘ rabjává tesz bennünket. De ha felismertük ezt a törvényt, mely (mint Marx ezerszer ismételte) akarattunktól és tudattunktól *függetlenül* hat — akkor urai vagyunk a természetnek. A természet feletti uralom, mely az emberiség gyakorlatában nyilvánul meg, annak az eredménye, hogy a természeti jelenségek és folyamatok objektívan és híven tükröződnek vissza az ember fejében . . .” (1; 164, 175)

V. *A tudati tükröződés a gyakorlatban, mindenekelőtt az anyagi tevékenységben történik; a gyakorlat választja el a hű tudati képmásokat a hamisaktól:* „A gondolat a tárgyakat tükrözi vissza . . . Észleleteink a dolgok képmásai. E képmásokat a gyakorlat ellenőrzi, a gyakorlat választja el a hű képmásokat a hamisaktól.” „Az ismeretelmélet első és fő szempontjának az élet, a gyakorlat szempontjának kell lennie. És ez a szempont elkerülhetetlenül a materializmushoz vezet, s félrelöki a professzori skolasztika vég nélküli kieszeléseit. Emellett persze nem szabad elfelednünk, hogy a gyakorlat kritériuma a dolog lényegénél fogva sohasem igazolhat vagy cáfolhat meg *teljesen* semmiféle emberi képzetet. Ez a kritérium is annyira ‚határozatlan‘, hogy az emberi tudást ne engedje ‚abszolútummá‘ válni, de azért annyira határozott, hogy könyörtelen harcot folytathassunk az idealizmus és az agnoszticizmus minden válfaja ellen. Ha az, amit gyakorlatunk igazol, az egyetlen, végső, objektív igazság, akkor ebből az következik, hogy a materialista álláspontra helyezkedő tudomány útját kell tartanunk az egyetlen útnak, amely ehhez az igazsághoz vezet.” (1; 96, 128)

VI. *A valóság emberi leképezése, megismerése — folyamat, társadalmi-történelmi folyamat.* „Az ismeretelméletben — mint a tudomány minden más ágában is — dialektikusan kell gondolkodnunk, vagyis ismereteinket nem szabad késznek és változatlanak feltételeznünk, hanem meg kell vizsgálnunk, hogyan lesz a *nemtudásból tudás*, hogyan lesz a nem teljes, nem pontos tudás teljesebbé és pontosabbá.” „A mai materializmus, vagyis a marxizmus szempontjából történelmileg feltételesek azok a *határok*, amelyeket ismereteink az objektív, abszolút igazság megközelítésében elérnek, de *feltétlen* az objektív, abszolút igazság létezése, s feltétlen az, hogy közeledünk hozzá. Történelmileg feltételesek a kép körvonalai, de feltétlen az, hogy ez a kép az objektívan létező modellt ábrázolja. Történelmileg feltételes az, hogy a dolgok lényegének megismerésében mikor és milyen feltételek mellett jutottunk el odáig, hogy a kőszénkátrányban felfedeztük az alizarint, illetve az atomban az elektronokat, de feltétlen az, hogy minden egyes ilyen felfedezés a ‚feltétlenül objektív megismerés‘ előrehaladását jelenti.” (1; 90, 122)

VII. *A valóság emberi tükrözése, leképezése fejlődés eredményeként alakult ki és előzményei megtalálhatók az ember előtti világban:* „A természettudomány határozottan állítja, hogy a Föld valamikor olyan állapotban volt, hogy nem létezett és nem is létezhetett rajta sem ember, sem más élőlény. A szerves anyag későbbi jelenség, hosszas fejlődés eredménye . . . Az anyag az elsődleges; a gondolat, a tudat, az érzet a fejlődés igen magas fokának a terméke.” „Az érzet világosan kifejezett formában csak az anyag magasabb formáival (a szerves anyaggal) függ össze, s ‚az anyag építményének alapköveiben‘ csak feltételezhető az érzékeléshez hasonló képesség.” „Logikus az a feltételezés, hogy az egész anyagnak lényegében az érzékeléssel rokon tulajdonsága van: a visszatükrözés tulajdonsága.” (1; 62, 34, 79)

Ezeket a tételeket közös eszme fűzi össze: A dolgok nem érzetkomplexumok és tudatunk nem konstruálja a valóságot, ellenkezőleg: érzeteinkben a dolgok tulajdonságai tükröződnek és megismerő tevékenységünkben az anyag törvényszerűségeit tükrözzük vissza. „Az az eszme, hogy a megismerés képes egyetemes formákat, teremteni’, az eredendő káoszt renddel helyettesíteni stb. — az idealista filozófia eszméje. A világ az anyag törvényszerű mozgása, és megismerésünk mint a természet legmagasabb rendű terméke csak arra képes, hogy *visszatükrözze ezt a törvényszerűséget.*” (1; 154)

A „Materializmus és empirio-kriticizmus”-ban alkalmazott tükröződési elmélet *alapvető fogalmai* a következők:

I. Az *anyag fogalma*: „Az anyag filozófiai kategória, amely az érzeteinkben feltáruló, érzeteinkkel lemásolt, lefényképezett, visszatükrözött, érzeteinktől függetlenül létező objektív valóság megjelölésére szolgál.” Ugyanezt a tartalmat fejezik ki a következők is: „Annak a filozófiai irányvonalnak az elismerését, melyet az idealisták és az agnosztikusok tagadnak, a következő meghatározások fejezik ki: az anyag az, ami érzékszerveinkre hatva érzetet kelt; az anyag objektív valóság, melyet érzeteink tárnak fel előttünk és így tovább.” „Az anyag egyetlen ’tulajdonsága’, melynek elismerésével a filozófiai materializmus összefügg, az a tulajdonság, hogy *objektív valóság*, hogy tudatunkon kívül létezik.” „Az anyag fogalma, mint már mondtuk, ismeretelméletileg *csakis és kizárólag* az emberi tudattól függetlenül létező és a tudatban tükröződő objektív valóságot jelenti.” „Az anyag (matéria) fogalma az érzetünkben feltáruló objektív valóságot fejezi ki, semmi egyebet.” (1; 116, 131, 243, 244, 250)

A fentebb idézett meghatározás, ill. ennek változatai az I. és a III. tétel egybekapcsolását fejezik ki; annak elismerését, hogy a világ, a *természet, a dolgok, a tárgyak tudatunkon és megismerésükön kívül, tudatunktól és megismerésüktől függetlenül léteznek és tükröződnek tudatunkban, gondolkodásunkban, érzeteinkben.* Az *anyag fogalmának* idézett meghatározásában, ill. ennek változataiban Lenin az *empiriokritikusokkal folytatott viták során* az I. és a III. tétel egységét emelte ki. A „hangsúly” itt az I. tételen van. Az I. és III. tétel egységének az *anyag fogalmában* történő kiemelésével kapcsolatban írta Lenin, hogy e fogalom meghatározása nem más, „mint annak a megismétlése, hogy az anyag, a természet, a lét, a fizikai az elsődleges, — a szellem, a tudat, az érzet, a pszichikai pedig a másodlagos”. (1; 132–133) Ugyanitt azt is bebizonyította, hogy a probléma lényegéből következően nem lehet másként meghatározni az anyag fogalmát.

II. A *tükröződés* a tükröződési elmélet centrális fogalma. A „Materializmus és empirio-kriticizmus”-ban használt „fénykép” („lefényképezni”), „kép”, „képmás”, „lenyomat”, „másolat” („lemásolni”) „tükrökép”, „tükröződés” vagy „visszatükröződés” („tükrözni”, vagy „visszatükrözni”, „visszatükröződni”) stb. szavak egymás *mellett* vagy egymás *helyett* fordulnak elő. Így pl.: „Az eszmék és az érzetek másolatai vagy visszatükröződései a tárgyaknak.” „A materialista Friedrich Engels . . . dolgokról és azok gondolati képeiről vagy képmásairól beszél . . .” „A következetes materializmusnak itt ’szimbólum’ helyett ’képmást’, képet vagy visszatükröződést kell mondania . . .” „Az anyag filozófiai kategória, amely az érzeteinkben feltáruló, érzeteinkkel lemásolt, lefényképezett, visszatükrözött, érzeteinktől függetlenül létező objektív valóság megjelölésére szolgál.” „Engels nem beszél sem szimbólumokról, sem hieroglifákról, hanem a dolgok másolatairól, lenyomatairól, képmásairól, tükröképeiről.” (1; 16, 30, 31, 116, 216) Azaz: a „fény-

kép” („fényképezni”), „kép”, „képmás”, „lenyomat”, „másolat” („lemásolni”), „tükörkép”, „tükröződés” vagy „visszatükröződés” („tükrözni”, „tükröződni” vagy „visszatükrözni”, „visszatükröződni”) stb. szavak a „*Materializmus és empiriokritizmus*”-ban *azonos jelentésű szavak*. Továbbá: Ezek a szavak az eredetinek és másolatának — egyébként közismert — *alapvető viszonyait fejezik ki*. Az eredeti az elsődleges és mint ilyen határozza meg másolatát. A másolat hasonlíthat eredetijére, megfelelhet annak, de nem határozza meg azt és nem azonos azzal (abban az értelemben, hogy a másolat nem maga az eredeti) stb. Az *eredeti* itt a tudaton, a megismerésén kívüli világ, a természet, a dolgok, a tárgyak, a testek, a folyadékok, a gázok, a kőszénkátrány, az alizarin, az elektron, a tér és az idő, a természeti törvények (1; 5—6, 29—31, 52, 70, 89, 92, 163, 243) stb., *mindaz, amit anyagnak vagy anyaginak neveznek; a másolat* pedig az érzet, az észlelet, a képzet, a gondolkodás, a tudat, a megismerés, a tudomány, az elmélet (1; 30, 43, 57, 77, 112, 239, 244, 249), ill. ami ezekben az *eredetihez való viszonyukat tekintve* közös és amit általában *eszmeinek vagy eszmeinek neveznek*. Tehát: a „*Materializmus és empiriokritizmus*”-ban a „fénykép” („fényképezni”), „kép”, „képmás”, „lenyomat”, „másolat” („lemásolni”), „tükörkép”, „tükröződés” vagy „visszatükröződés” („tükrözni”, „tükröződni” vagy „visszatükrözni”, „visszatükröződni”) stb. szavak használatával Lenin az anyagi és az eszmei egyik *alapvető viszonyát illusztrálta*, azt hogy az *anyagi az eredeti, az elsődleges, az eszmei* pedig „csak” *másolat*, a legjobb esetben is *csak megközelítően hű másolat*. (1; 304—306) Ezeknek a szavaknak önmagukban véve nincs olyan mélyebb értelmük, amely eredeti köznyelvi jelentésüknek megfelelően. (Néha maga Lenin is idézőjelben használta ezeket a szavakat.) (1; 31, 219) Sőt! A dialektikus materializmus tükröződési elméletével kapcsolatban *nem szabad a „tükröződés” szó jelentésének elsődleges és adekvát példájaként a fizikai-optikai tükörben megjelenő tükörképre, vagy a „fénykép” szó esetében fényképezőgéppel készített fényképre stb. gondolnunk, de még a szó szoros értelmében vett másolatra sem!* Nem ezek a tükröződési elmélet *tükröződés fogalmának a kiváltképpen példái*, hanem a következők: *idő- és térfogalmunk*, amely „az objektív, valóságos időt és teret *tükrözi vissza*”; *a tudomány*, amelynek célja, hogy „*hű képet adjon a világról*”; *a fizika tudománya*, amely „az anyagi világ valóságos megismerésének”, *vagyis* „az objektív valóság tükröződésének” tekinti elméleteit; *a mechanikai*, amely „a lassú valóságos mozgások képmása volt” és *az új fizika*, amely „a roppant sebességű valóságos mozgások képmása”; *az elmélet* általában, amely „az objektív valóság képmása, megközelítő másolata” stb. (1; 162, 156, 239, 248)

A *tükröződés fogalmának* tartalmát a III. és az I. tétel egybekapcsolása képezi: *A világ, a természet, a dolgok, a tárgyak tükröződnek tudatunkban, gondolkodásunkban, érzeteinkben; ismereteinkben a valóság tárul fel és ez a valóság tudatunktól és a megismeréstől függetlenül létezik. A tükröződés fogalmában a „hangsúly” a III. tételen van. A III. és az I. tétel egységének a tükröződés fogalmában történő kiemelése sem más, mint annak „megismétlése”, hogy a szellem, a tudat, az érzet, a pszichikai — mint a fenti értelemben vett *másolat* — az anyaghoz, a természethez, a léthez, a fizikaihoz viszonyítva másodlagos.*

III. Az *igazság fogalma*. Ez a fogalom a következő kérdésekre adott válaszokat tartalmazza: „1) Van-e objektív igazság, vagyis lehet-e az emberi képzeteknek olyan tartalmuk, amely nem függ a szubjektumtól, nem függ sem az ember-től, sem az emberiségtől? 2) Ha igen, akkor kifejezhetik-e ezt az objektív igaz-

ságot kifejező emberi képzetek egyszerre, teljes egészében, feltétlenül, abszolút módon, vagy pedig csak megközelítően, viszonylagosan? Ez az utóbbi kérdés az abszolút és a viszonylagos igazság viszonyának a kérdése.” E kérdésekre Lenin az I., a III. és a VI. tétel egysége alapján válaszolt. Az igazság-probléma lenini elemzésének eredménye a következőkben foglalható össze: 1. *Van* „az emberi képzeteknek olyan tartalmuk, amely nem függ a szubjektumtól, nem függ sem az embertől, sem az emberiségtől”. Ezt a tartalmat a „visszatükrözőktől független visszatükrözött (a tudattól független külső világ)” határozza meg és ez a tartalom megismerésünk eredményeiben mint az objektív valóság hű képmásaiban jelentkezik. Az igazság *viszony*, a hű képmás viszonya objektumához (pl. az atomról és az elektronról való tudásunk viszonya az objektíve létező atomhoz és elektronhoz). E viszonyt végső fokon az objektum határozza meg. Az igazság *objektív*. 2. A megismerés társadalmi-történelmi folyamat és ennek megfelelően az igazság is *folyamat*. Az igazság folyamat-jellege *abszolút* és *relatív* mozzanatainak egységében fejeződik ki. „Az emberi gondolkodás tehát természeténél fogva fel tudja tárni és fel is tárja előttünk az abszolút igazságot, mely viszonylagos igazságok összegéből tevődik össze. Az abszolút igazságnak ezt az összegét a tudomány minden újabb fejlődési foka újabb szemcsékkel gyarapítja, de minden tudományos tétel igazságának viszonylagosak a határai, mert a tudás további fejlődése hol kitágítja, hol pedig szűkebbre vonja őket.” Természetesen vannak „örök igazságok” — pl. „Párizs Franciaországban van” — de „oktalanság nagy szavakat használni, amikor egyszerű dolgokról van szó”. „Ahhoz, hogy továbbfejlesszük a materializmust, abba kell hagynunk az 'örök igazság' szóval űzött izetlen játékot, értenünk kell ahhoz, hogy dialektikusan vessük fel és oldjuk meg az abszolút és a relatív igazság viszonyának kérdését.” (1; 104—129)

Az *igazság* fogalmának tartalmát tehát az I., a III. és a VI. tétel egybe-kapcsolása képezi: *a világ, a természet, a dolgok, a tárgyak tudatunkon és megismerésükön kívül, tudatunktól és megismerésüktől függetlenül léteznek és tükröződnek tudatunkban, gondolkodásunkban, érzeteinkben; ismereteinkben a valóság tárul fel és a valóság emberi leképezése, megismerése — folyamat, társadalmi-történelmi folyamat.*

A tükröződési elmélet alapvető tételeivel kapcsolatban figyelembe kell vennünk a következőket:

A) *A tükröződési elmélet alapvető tételei külön-külön, egymagukban nem tekinthetők dialektikus materialista filozófiai tételeknek.*

Vizsgáljuk meg ebből a szempontból az I. tételt: *A világ, a természet, a dolgok, a tárgyak tudatunkon és megismerésükön kívül, tudatunktól és megismerésüktől függetlenül léteznek.* Ezt az állítást az idealista filozófia is elfogadhatja! Kövessük nyomon az empiriomonista Bogdanov itt következő elmélkedésének lenini elemzését és értékelését: „Én magam — írja Bogdanov önmagáról — egyelőre csak egy empiriomonistát ismerek az irodalomban: bizonyos A. Bogdanovot; őt viszont nagyon jól ismerem, és kezeskedhetek, hogy az ő nézetei teljesen kielégítik azt a szent formulát, mely a szellemmel szemben a természet elsődlegességét hirdeti. Ő ugyanis minden létezőt a fejlődés olyan szakadatlan láncolatának tekint, melynek legalsó láncszemei elvesznek az elemek káoszában, míg a legfelső láncszemek, amelyeket ismerünk, az *emberi tapasztalatot* (Bogdanov kiemelése), a pszichikai s — még feljebb — a fizikai tapasztalatot alkotják, s ez a tapasztalat, valamint a belőle eredő megismerés megfelel annak, amit közönségesen szellemnek neveznek.” Bogdanov *emberi tapasztalatnak*

nevezte a fizikai világot és kijelentette, hogy a fizikai tapasztalat „feljebb” van a fejlődés láncolatában, mint a pszichikai tapasztalat. A fejlődési lánc vagy lépcsőzet szerinte a következő: 1. Az „elemek” káosza (elemek = érzetek). 2. Az emberek pszichikai tapasztalata. 3. Az emberek fizikai tapasztalata. 4. „Az ebből eredő megismerés”. „Valósággal komikus — írta Lenin —, amikor Bogdanov egy ilyen „rendszer” materialistának igyekszik feltüntetni azon az alapon, hogy a természet nála is elsődleges, a szellem pedig másodlagos. Ha így alkalmazzuk a materializmus engelsi meghatározását, akkor Hegel szintén materialista, mert nála is a pszichikai tapasztalat (az abszolút eszme) áll elől, „feljebb” következik a fizikai világ, a természet és végül az emberi megismerés, amely a természetten keresztül megismeri az abszolút eszmét. Ilyen értelemben egyetlen idealista sem fogja tagadni a természet elsődlegességét, mert ez valójában nem elsődlegesség. „Az idealizmusnak az a lényege, hogy elsődleges kiindulópontja a pszichikai; ebből vezeti le a természetet, és csak azután a természetből a közönséges emberi tudatot. Ezért ez az elsődleges kiindulópontul szolgáló „pszichikai” mindig holt absztrakció, mely csak a felhígított teológiát leplezi. Mindenki tudja például, hogy mi az emberi eszme, de az ember nélküli és az ember előtti eszme, az absztrakt eszme, az abszolút eszme az idealista Hegel teológiai kitalálása. Mindenki tudja, hogy mi az emberi érzet, de az ember nélküli, az ember előtti érzet badarság, holt absztrakció, idealista csodabogár.” Bogdanov konstrukciójából az első lépcsőfokot félre kell dobni, mert érzetek (emberi érzetek) ember nélkül nincsenek. (Az elemnek nevezett érzet itt holt idealista absztrakció, az embertől és az emberi agytól elszakított érzet.) A második lépcsőfokot is félre kell tenni, mert a *pszichikai* nem létezik a *fizikai előtt*. „Ha tehát félredobjuk az első két lépcsőfokot, akkor és csakis akkor megkapjuk azt a világgépet, amely valóban összhangban van a természettudománnyal és a materializmussal. Mégpedig: 1. a fizikai világ az ember tudatától *függetlenül* létezik, és réges-régen az ember megjelenése *előtt*, minden „emberi tapasztalat” *előtt* létezett; 2. a pszichikai, a tudat stb. az anyagnak (azaz a fizikainak) a legmagasabb rendű terméke, annak a különösen bonyolult anyag-darabnak a funkciója, melyet emberi agynak nevezünk.” (1; 209—211)

Azaz: a II., a III. és a VII. tétel szorosan kapcsolódik a dialektikus materializmus tükröződési elméletének I. tételéhez.

Vegyük a II. tételt: *Tudatunk, gondolkodásunk, érzékelésünk az agy funkciója*. Egmagában ez sem tekinthető *dialektikus materialista filozófiai* tételnek, de még *materialista* tételnek sem!

A „Materializmus és empiriokriticismus”-ban Lenin említést tett a „fiziológiai” idealizmusról, arról, hogy L. Feuerbach rátámadt Johannes Müllerre, a híres fiziológusra és „fiziológiai” idealistának nevezte. „A fiziológus idealizmusa abban állt, hogy amikor érzékszerveink mechanizmusának jelentőségét érzeteinkhez való viszonyuk szempontjából tanulmányozta, és rámutatott például arra, hogy a fényérzetet a szemre gyakorolt különféle hatások idézik elő, ebből hajlandó volt arra következtetni, hogy érzeteink nem az objektív valóság képmásai.” (1; 285)

A Müller-féle „fiziológiai” idealizmus tényleges fiziológiai probléma idealista filozófiai interpretációjaként jelentkezett. E probléma lényege a következő: Inadekvát ingerek is kiváltanak specifikus érzeteket. A fényinger pl. a látás szervének adekvát ingere és hatása fényérzetet vagy színérzetet, azaz a látás szervével kapcsolatos specifikus érzetet vált ki. De a látás szervére hatva inadekvát, pl. mechanikai (ütés, nyomás) vagy elektromos ingerhatások is

kiváltják ezeket az érzeteket! Másrészt, egy és ugyanazon inger különböző érzékszervekre hatva különböző érzeteket vált ki: a mechanikai pl. a látás szervére hatva fényérzetet vagy színérzetet, a hallás szervét érve hallási érzetet, bőrünkre hatva pedig tapintási érzetet vagy fájdalomérzetet idéz elő. Eme jelenségek alapján állította Müller, hogy az érzékelés és ennek eredménye, rezultatív kifejeződése, az érzet nem az inger természetétől függ, hanem attól a szervtől vagy idegtől, amelyben az ingerlés folyamata végbemegy; szerinte az érzet az érzékszerv specifikus energiájának a megnyilvánulása. Az „érzékszervek specifikus energiájának törvénye” vagy „elve” szerint 1. az érzeteket külső okok idézik elő; 2. az érzetek nemcsak az érzékszervek állapotáról, hanem a külső világban végbemenő változásokról, a dolgok tulajdonságairól is nyújtanak tájékoztatást; 3. de ez a tájékoztatás az egyes érzékszervek sajátosságainak megfelelően változik; 4. ily módon az érzetek sohasem biztosítják a tárgyak természetének közvetlen észlelését. Végeredményben tehát „az érzékszervek specifikus energiájának törvénye” vagy „elve” szerint az érzékelés nem összeköti, hanem elválasztja a szubjektumot az objektumtól, az érzet nem az objektív valóság szubjektív *képmása*, hanem csupán a tudat szubjektív állapota. Ebben a felfogásban az *érzékelés szubjektív idealista koncepciója* fejeződik ki. A Müller-féle „fiziológiai” idealizmus bírálatának főbb szempontjai: a) Az a tény, hogy inadekvát inger specifikus érzetet vált ki — nem általános jelenség. A hangingerek a látás szervére hatva nem idéznek elő látási érzeteket, ugyanígy a hallás szervét ért fényingerek sem váltanak ki hallási érzeteket stb. b) Az inadekvál ingerek által előidézett specifikus érzetek „tárgynélküliek”: ha pl. szemünket ütés éri, akkor fényérzetünk van, de tárgyat nem látunk. c) „A biológiai evolúció folyamatában maguk az érzékszervek a szervezetnek a környezettel való reális kölcsönviszonyaiban, a külvilág hatására alakultak ki. Maguknak az érzékszerveknek a specializálódása a külső ingerek hatására ment végbe; a külvilág hatása alakította ki magukat a receptorokat. A receptorok mintegy az ingerfolyamatok effektusainak anatómiailag rögzített lenyomatai. Tulajdonképpen nem annyira az érzékszervek specifikus energiájáról beszélhetünk, mint inkább a specifikus energia érzékszerveiről. Az érzékszervek vagy idegek „specifikus energiája” tehát genetikusan síkon véve az idegnek a külső inger specifikusságához viszonyított plaszticitását fejezi ki. A specifikusság forrásait elsődlegesen nem belül, hanem kívül kell keresni. Ez pedig nem az érzékelés szubjektivitásáról, hanem objektivitásáról tanúskodik.” (3; 51 – 58) (4; 301 – 303)

J. Müller követője volt H. Helmholtz is, a „szimbólumelmélet” egyik kiemelkedő képviselője, aki „a természettudományok terén a legnagyobbak közé tartozik”, de „a filozófiában következtelen volt, mint a természettudósok igen nagy többsége”. Szimbólumelméletének lényegét így adta elő: „Érzeteink csak hatások, melyeket külső okok idéztek elő szerveinkben, s az a körülmény, hogy miképpen nyilvánul meg ez a hatás, természetesen igen lényegesen függ annak az apparátusnak a jellegétől, amelyre hatnak. Minthogy érzetünk minősége az érzetet keltő külső hatás sajátosságáról értesít minket, ezért az érzet e hatás *jelének* tekinthető, de nem *képmásának*. Mert hiszen a kép és az ábrázolt tárgy közt valamilyen egyenlőségnek kell lennie . . . A jelnek viszont egyáltalán nem kell hasonlítani ahhoz, aminek a jele.” A szimbólumelmélethez csatlakozott Plehanov hieroglifa-elmélete is, amely szerint az ember érzelte és képzelete nem a valóságos dolgok és természeti folyamatok másolatai, ábrázolatai, hanem egyezményes jelek, szimbólumok, hieroglifák stb. Lenin a

következő szempontból bírálta a szóban levő elméletet: Ha az érzetek nem képmásai a dolgoknak, hanem csak jelek, szimbólumok vagy hieroglifák, akkor a külső tárgyak létezése kétségesé válik, mert képzeletbeli tárgyakkal is lehetnek jelei vagy szimbólumai. A szimbólumelmélet nem fér össze a materialistai felfogással, mert bizalmatlanságot kelt érzékelőképességünkkel, érzékszerveink tanúságával szemben. „Kétségtelen, hogy a kép sohasem lehet egészen olyan, mint a modell, de más a kép és megint más a szimbólum, az *egyezményes jel*. A képnek szükségszerű és elkerülhetetlen előfeltétele, hogy az, amit ‚visszatükröz‘, objektív valóság. Az ‚egyezményes jel‘, a szimbólum, a hieroglifa olyan fogalom, amely teljesen fölösleges agnosztikus elemet vezet be.” A helyes, a dialektikus materialista álláspont az, hogy az érzetek, melyeket a dolgok keltenek bennünk, a dolgok képmásai. (1; 216—222)

A fentiek arra figyelmeztetnek, hogy a II. tétel alkalmazásánál az I., a III., a IV., az V. és a VII. tételt is alkalmazni kell.

Lássuk a III. tételt: *Az agy (szóban levő) funkciójának lényege a valóság tükrözése, leképezése; a világ, a természet, a dolgok, a tárgyak tükröződnek tudatunkban, gondolkodásunkban, érzeteinkben; ismereteinkben a valóság tárul fel.*

Dialektikus materialista filozófiai tétel-e egymagában a III.? Nem! Legfeljebb materialista, de olyan, amely a VI. nélkül idealizmushoz vezethet.

A „fizikai” idealizmus okait és körülményeit elemezve Lenin rámutatott arra, hogy „az új fizika főleg azért került az idealizmus lejtőjére, mert a fizikusok nem ismerték a dialektikát”. A „fizikai” idealizmus egyik szülőoka „a relativizmus elve, tudásunk viszonylagosságának elve, amely a régi elméletek hirtelen összeomlása idején különösen csábítja a fizikusokat, s amely — *ha nem ismerik a dialektikát* — elkerülhetetlenül idealizmusra vezet”. A régi fizika ösztönösen is a materializmus talaján állt. A fizikusok a természet másolatainak tekintették elméleteiket és változatlanoknak, megingathatatlanoknak, véglegeseknek tartották ezeket. Azaz: a régi, a mechanikus, a metafizikus materializmust képviselték a tudományban. Amikor az új felfedezések alapjaitban rengették meg a kialakult fizikai világméretet, bekövetkezett a „kétségek kora”. Felvetődött, hogy van-e a tudományos elméleteknek objektív értékük, az objektív fizikai világ tükröződik-e a fizikai elméletekben? A régi materializmus — fogyatékosságaiból következően — nem oldhatta meg a felmerült problémákat. Mindinkább bizonyosodott e materializmus korlátozottsága, és szükségessé vált a meghaladása. Erre két lehetőség is kínálkozott. *Az egyik*: a materializmus továbbfejlesztése. Ezt választotta pl. Engels, aki „elvetette a régi, metafizikus materializmust, és a *dialektikus* materializmust állította a helyébe”. „Engels szerint csak egyvalami változatlan: az, hogy az emberi tudat (amikor már van emberi rudat) a tőle függetlenül létező és fejlődő külső világot tükrözi vissza. Marx és Engels számára nem létezik semmiféle más ‚változatlanosság‘ semmiféle más ‚lényeg‘, semmiféle ‚abszolút szubsztancia‘ olyan értelemben, ahogyan a meddő professzori filozófia festette ezeket a fogalmakat. A dolgok ‚lényege‘ vagy a ‚szubsztancia‘ szintén viszonylagos; csak azt fejezi ki, hogy az ember egyre mélyebben ismeri meg a tárgyakat — tegnap még csak az atomig hatolt a megismerés, ma pedig már az elektronokig és az éterig hatol, s a dialektikus materializmus hangsúlyozza, hogy a fejlődő emberi tudománynak mindezek a *mérföldkövei* a természet megismerése útján időleges, viszonylagos, megközelítő jellegűek.” *A másik* lehetőség: a materializmus felcserélése idealizmussal, agnoszticizmussal. Ezt választották azok a fizikusok, akiket Lenin „fizikai” idealistáknak nevezett. (1; 244, 285, 289, 291, 293)

Továbbá: a III. tételt az I. nélkül az objektív idealizmus is elfogadhatja. Ezzel kapcsolatban Lenin a filozófia alapkérdésének, ill. e kérdés „másik” oldalának engelsi elemzésére utalt: „. . . Képes-e gondolkodásunk a valóságos világot megismerni, képesek vagyunk-e arra, hogy a valóságos világról alkotott képzeinkben és fogalmainkban hű képét adjuk a valóságnak?” Erre a kérdésre „a filozófusok túlnyomó többsége igennel felel” — mondja Engels, nemcsak az összes materialistákat számítva ehhez a többséghez, hanem a legkövetkezetesebb idealistákat is, például az abszolút idealista Hegelt, aki a valóságos világot valamilyen öröktől fogva létező „abszolút eszme” megvalósulásának tekintette, s azt tanította, hogy az emberi szellem, miközben helyesen ismeri meg a valóságos világot, benne és általa megismeri az „abszolút eszmét.” (1; 86—87)

Tehát: a III. tétel egymagában legfeljebb materialista tétel, amely azonban a VI. nélkül szubjektív idealizmushoz vezethet, az I. nélkül pedig az objektív idealizmus számára is elfogadható.

Az első háromhoz hasonlóan elemezhetjük a többi tételt is. Egymagukban ezek sem tekinthetők dialektikus materialista tételeknek.

Mindez nem jelenti azt, hogy ezeket a tételeket nem szabad egymagukban alkalmazni a konkrét filozófiai problémák elemzésében. Ellenkezőleg. Néha elengedhetetlen, hogy közülük egyet vagy többet előtérbe állítsunk. Ugyanakkor azonban *el kell ismernünk a többit is*. Ezt találjuk a „M a t e r i a l i z m u s é s e m p i r i o k r i t i c i z m u s”-ban is. Néhány példa: Az „elvi koordinációt” bírálva Lenin kiemelte, hogy „a materializmus sarkalatos kiinduló tétele a külső világ elismerése, annak elismerése, hogy a *dolgok* tudatunkon kívül s tőle függetlenül léteznek”. A gyakorlat szerepét elemezve hangsúlyozta: „Az ismeretelmélet első és fő szempontjának az élet, a gyakorlat szempontjának kell lennie.” Bogdanov „lépcsőzetét” bírálva pedig — amint már láttuk — az I., a II. és a VII. tételt emelte ki. (1; 70, 128, 211)

B) *A tükröződési elmélet alapvető tételei* — összefüggéseik mellett — *lényegesen különböznek egymástól*. Minden egyes tételnek megvan a maga önálló jelentése és tartalma. Éppen ezért nem szabad ezeket a tételeket felcserélni! Éppen ezért kell gondosan összeválogatni a konkrét filozófiai problémák elemzéséhez szükséges tételeket!

Erre intette Lenin pl. Bazarovot is, aki a „ténylegesen adott”, a „közvetlenül adott” machista kifejezés kritikátlan elfogadásával összekeverte a materializmus, a machista idealizmus és a hume-ista agnoszticizmus közti különbségeket. E különbségek tisztázásában az I. és a III. tétel alkalmazásának van döntő jelentősége. „A materialista szerint — írta Lenin — a „ténylegesen adott” a külső világ, s érzeteink annak képmásai. Az idealista szerint az érzet a „ténylegesen adott”, a külső világ pedig „érzetkomplexum”. Az agnosztikus szerint szintén az érzet a „közvetlenül adott”, de az agnosztikus *nem megy tovább*: nem ismeri el sem azt a materialista tételt, hogy a külső világ valóságos, sem azt az idealista tételt, hogy a világ a mi érzetünk.” Azaz: a materialista elismeri az objektív külső világot és azt, hogy érzeteink ennek képmásait nyújtják; a machista idealizmus szerint a külső világ „érzetkomplexum”; a hume-ista agnosztikus pedig azt állítja, hogy nem lehet túllépni az érzetek határát, nem tudhatjuk, hogy mi van az érzetek „mögött”. Bazarov az I. és a III. tétel egyértelmű alkalmazása helyett az érzetek és észleletek hűségének kritériumát ráncigálta elő, míg végül „éppen az érzéki képzet a rajtunk kívül létező valóság” machista tételénél kötött ki. „Azt a kérdést, hogy a dolgok érzeteinktől, észleleteinktől, képzeleteinktől függetlenül léteznek-e, felcserélte azzal a kérdés-

sel, hogy mi a kritériuma a „magukról e’ dolgokról nyert képzeink helyességének, vagy még pontosabban: ön *elfedi* az első kérdést a másodikkal” — írta Lenin. A döntő kérdés itt az, hogy „a dolgok tudatunkon kívül léteznek és érzékszerveinkre gyakorolt hatásukkal érzeteket váltanak ki”. „Nem lehet materialista az, aki erre a kérdésre nem igennel felel, de a materialisták vélekedhetnek különbözőképpen az érzések útján nyert képmások helyességének ismervéről.” (1; 98 — 100)

Bogdanov a dialektikus materialista igazság-koncepció alapvető kérdéseiben sem tudott eligazodni. Kijelentette: „véleményem szerint a marxizmus tagadja mindenféle igazság feltétlen objektivitását, tagad mindennemű örök igazságot”. „Itt nyilván összekevernek két kérdést — írta Lenin. 1) van-e objektív igazság, vagyis lehet-e az emberi képzeteknek olyan tartalmuk, amely nem függ a szubjektumtól, nem függ az embertől, sem az emberiségtől? 2) Ha igen, akkor kifejezhetik-e ezt az objektív igazságot kifejező emberi képzetek egyszerre, teljes egészében, feltétlenül, abszolút módon, vagy pedig csak megközelítően, viszonylagosan? Ez utóbbi kérdés az abszolút és a viszonylagos igazság viszonyának a kérdése.” A szóban levő probléma elemzése során Lenin először is az I. és a III. tételre hivatkozott: „érzeteinket a külső világ képmásainak tekinteni, elismerni az objektív igazságot, a materialista ismeretelmélet álláspontjára helyezkedni — ez egy és ugyanaz”. Először tehát az 1) kérdésben kell dönteni és majd csak ezután lehet áttérni a 2)-re. Ezzel kapcsolatban pedig Lenin a VI. tétel alapján állította, hogy „aki elismeri az objektív, vagyis az embertől és az emberiségtől független igazságot, az így vagy úgy elismeri az abszolút igazságot”. Bogdanov — összekeverve a két kérdést — tulajdonképpen a másodikkal kezdte és ráadásul a relativizmusból indult ki, vagyis az igazság abszolút és relatív mozzanatainak egységéből a relatívet ragadta ki. Ettől azonban „logikus út” vezet az objektív igazság, illetve az I. és a III. tétel tagadásához. „Mert aki a relativizmusra építi az ismeretelméletet, az elkerülhetetlenül vagy abszolút szkepticizmusra, agnoszticizmusra és szofisztikára, vagy pedig szubjektivizmusra ítéli önmagát. A relativizmus mint az ismeretelmélet alapja nemcsak azt állítja, hogy ismereteink viszonylagosak, hanem tagad minden objektív, az emberiségtől függetlenül létező mértéket vagy modellt is, amelyhez viszonylagos megismerésünk közeledik.” Érvelése során Bogdanov azt állította, hogy az objektív igazságnak nincs kritériuma. Ezzel azonban az 1) és a 2) kérdést egy harmadikkal cserélte fel. „Nem ide tartozik az igazság kritériuma . . . amiről külön kell beszélnünk, nem keverve össze ezt azzal a kérdéssel, hogy van-e objektív igazság” — állapította meg Lenin. (1; 108, 109, 118 — 119, 122)

C) *A tükröződési elmélet az anyagi és az eszmei alapvető viszonyának teóriája.* Ezt így is mondhatjuk: *A tükröződési elmélet a dialektikus materializmus válassza a filozófia alapvető kérdésére.*

A filozófia alapkérdése engelsi híres megfogalmazásában igen általános, minden filozófián áthúzódó kérdés: „mi az eredendő, a szellem vagy a természet?” E kérdésre két következetes válasz adható: „Azok, akik azt állították, hogy a szellem az eredendő a természettel szemben . . . az idealizmus táborát alkották. A többiek, akik a természetet tekintették eredendőnek, a materializmus különböző iskoláihoz tartoznak.” A materializmus itt „az anyag és a szellem viszonyának egy meghatározott felfogásán nyugvó általános világszemlélet” és nem azonosítható azzal a különös formájával, amelyben bizonyos történelmi korban kifejezésre jut. (5; 264, 266)

Korunk materializmusa a *dialektikus materializmus*, amely nem elégedhet meg „az anyag az elsődleges, a tudat, az eszme pedig másodlagos” tétel pusztá ismétlésével. A dialektikus materializmus tükröződési elmélete az a teória, amely elhatárolja a marxizmus filozófiáját, azaz a dialektikus materializmust (1; 5) a filozófiai idealizmus minden válfajától és a materializmus minden egyéb történelmi formájától vagy megnyilvánulásától.

A „Materializmus és empiriokriticismus”-ban kifejtett tükröződési elmélet kereteit a fent kiemelt hét tétel együttese adja és ez az elmélet nem korlátozható tételeinek valamelyikére vagy néhány tételére. Ha a tükröződési elméletre hivatkozunk, akkor alapvető tételeinek együttesére kell hivatkoznunk. Amint erről már szó volt, kiemelhetjük és előtérbe állíthatjuk e tételek valamelyikét vagy néhányukat, de az ilyen esetekben tudnunk kell, hogy nem a tükröződési elméletre hivatkozunk.

Magától értetődik, hogy a dialektikus materializmus tükröződési elmélete mint a hét tétel együttese nem ellentmond, hanem megfelel a materializmus, ill. „minden materializmus” alapjának, amely „a külső világnak és az emberi fejben való visszatükröződésének elismerése”. (1; 5) Ez utóbbi mindenekelőtt az I. és a III. tétel egybekapcsolását jelenti.

A tükröződési elmélet mint az anyagi és az eszmei alapvető viszonyának teóriája a dialektikus materializmus ismeretelméletének, tágabb értelemben a dialektikus materializmusnak az alapvető elmélete. Módszertani funkcióját tekintve *mérce, vezérfonal* az ismeretelméleti, ill. a filozófiai problémák elemzésében. Alkalmazásának határait a hét tétel együttese, valamint az A)-ban és a B)-ben tárgyalt körülmények szabják meg.

A tükröződési elmélet *mint az anyagi és az eszmei alapvető viszonyának teóriája* határolja el a marxizmus filozófiáját, a *dialektikus materializmust* a filozófiai idealizmus minden válfajától és a materializmus minden egyéb történelmi formájától vagy megnyilvánulásától.

A marxista filozófiai irodalomban igen elterjedt az a nézet, hogy a fentebb említett szerepet, az „elhatároló” szerepét az anyag fogalmának a „Materializmus és empiriokriticismus”-ban olvasható meghatározása vagy meghatározásai töltik be. Vannak, akik „a tudat másodlagos” vagy „a tudat az objektív valóság visszatükröződése” tételeket tekintik ilyeneknek.

Vegyük először az anyag fogalmát.

Láttuk már, hogy az anyag fogalmának meghatározásában, ill. ennek változataiban Lenin az empiriokritikusokkal folytatott viták során az I. és a III. tétel egységét emelte ki.

E viták alapját a „testek és dolgok képmásai-e érzeteink, vagy a testek érzeteink komplexumai?” (1; 164) kérdés megválaszolása képezte; *mindenekelőtt a filozófiai materializmust kellett elhatárolni a filozófiai idealizmust képviselő machista idealizmustól* és az agnoszticizmustól. Ezekben a vitákban elengedhetetlen volt az I. és a III. tételnek az anyag fogalmában történő kiemelése és előtérbe állítása.

Így történt-e valójában? Forduljunk a „Materializmus és empiriokriticismus” vonatkozó szövegrészeihez.

Azt mondják — írta Lenin —, hogy „Mach felfedezte a világelemeket: a vöröset, a zöldet, a keményet, a lágyat, a hangosat, a hosszút stb. Mi azt kérdezzük: az objektív valóság tárul-e fel az ember előtt, mikor vöröset lát, keményet tapint stb., vagy sem. Mach összezavarta ezt a réges-régi filozófiai kérdést.

Ha nemmel felelnek rá, akkor önök Machhal egyetemben elkerülhetetlenül a szubjektivizmusnál és az agnoszticizmusnál . . . kötnek ki. Ha pedig igennel felelnek rá, akkor kell egy filozófiai fogalom ennek az objektív valóságnak a megjelölésére, s ezt a fogalmat már réges-régen kidolgozták, ez a fogalom az *anyag*." Ezután következik az anyag fogalmának már idézett meghatározása: Az anyag filozófiai kategória, amely. . . stb. stb. Majd Lenin így folytatta: „Ezért gyerekes gügyögés, a divatos reakciós filozófia érveinek értelmetlen szajkózása az az állítás, hogy ez a fogalom ‚elavulhat’. Vajon elavulhatott-e a filozófia fejlődésének kétezer esztendeje alatt az idealizmus és a materializmus harca?” Figyeljük meg: ha elismerjük a tudatunktól független valóságot (az I. tételt) és azt, hogy ez a valóság feltárul érzeteinkben (a III. tételt), akkor *kell* az anyag fogalma, és ezt a fogalmat már réges-régen kidolgozták. Ez a fogalom nem avult el, mint ahogy a materializmus és az idealizmus kétezer esztendeje folyó harca sem szűnt meg.

Nézzünk meg egy másik szövegrészt. Az anyag fogalma itt az empiriokritikusok következő állításával kapcsolatban került elő: „Amiként az elvi koordinációban, vagy ami ugyanaz, a ‚teljes tapasztalatban’ az ellentag elképzelhetetlen központi tag nélkül, ugyanúgy teljes képtelenség az ‚anyag’ is a metafizikai abszolút fogalomban.” (Avenarius) „Amit anyagnak nevezünk, az az *elemek* (érzetek) bizonyos törvényszerű összefüggése.” (Mach) „Tudományos szempontból nem kifogásolható, hogy az érzéki észleletek bizonyos, többékevésbé állandó csoportjait együtt osztályozzuk és anyagnak nevezzük . . .” (Pearson) „Az olvasó láthatja — írta Lenin —, hogy az empiriokriticizmus megalapítóinak idézett fejtegetései kizárólag a gondolkodás és a lét, az érzet és a fizikai viszonyának réges-régi ismeretelméleti kérdése körül forognak . . . Valamennyi idézett filozófus — ki nyíltan, ki köntörfalazva — a materializmus fő filozófiai irányvonalát (a léttől a gondolkodáshoz, az anyagtól az érzethez) az ellentétes irányvonallal, az idealizmus irányvonalával cseréli föl. Tagadják az anyagot, ami az ismeretelméleti kérdéseknek réges-régóta ismert megoldása abban az értelemben, hogy tagadják érzeteink külső, objektív forrását, az érzeteinknek megfelelő objektív valóságot. És megfordítva, annak a filozófiai irányvonalnak az elismerését, melyet az idealisták és az agnosztikusok tagadnak, a következő meghatározások fejezik ki: az anyag az, ami érzékszerveinkre hatva érzetet kelt; az anyag objektív valóság, melyet érzeteink tárnak fel előttünk és így tovább.” (1; 130—131) Az anyag fogalmának „meghatározásaiban” Lenin itt is az I. és a III. tétel egységét emelte ki és állította előtérbe.

A fentiekhez hasonló eredményhez jutunk a többi vonatkozó szövegrész áttekintésénél is.

A „Materializmus és empiriokriticizmus” számos olyan filozófiai problémát tartalmaz, amelyek elemzésében és megoldásában Lenin nem elégedhetett meg az I. és a III. tételnek az anyag fogalmában történő kiemelésével; szüksége volt más tétel vagy tételek alkalmazására is, pl. a II. vagy a VI. tételre. A „világelemek” *felfedezésének vizsgálatában*, ill. e „felfedezés” cáfolásában az I. és a III. tétel mellett szüksége volt a II. tételre is: bizonyítania kellett, hogy az elemeknek nevezett érzetek az agytól, az idegrendszerrel függenek, és Mach önmagával került ellentmondásba, amikor azt állította, hogy a dolgok, a testek „a közönségesen érzeteknek nevezett elemek komplexumai” és ugyanakkor elismerte az érzetektől függetlenül létező fizikai tárgyakat is. Lenin bebizonyította, hogy Machnak a világelemekről szóló tanítását „az ellentétes filozófiai álláspontok teljesen összefüggés-

telen összezavarása” jellemzi. E tan szemben áll a materializmussal, amely szerint „az érzékszerveinkre ható anyag érzetet idéz elő”. „Az érzet az agytól, az idegektől, az ideghártyától stb., vagyis a meghatározott módon szervezett anyagtól függ. Az anyag létezése nem függ az érzettől. Az anyag elsődleges. Az érzet, a gondolat, a tudat a különleges módon szervezett anyag legmagasabb rendű terméke. Ez általában a materializmus felfogása, ez Marx és Engels nézete.” (1; 42–43) „Az anyag eltűnt” probléma megoldásában az I. és a III. tétel, illetve az anyag fogalma mellett Lenin a VI. tételt emelte ki, amely szerint a *valóság emberi leképezése, megismerése – folyamat, társadalmi-történelmi folyamat*. E tételt figyelembe véve teljesen világos, hogy az anyag nem tűnt el és az anyag fogalmát sem kell eltüntetni a filozófiából. „Az anyag eltűnik” — ez azt jelenti, hogy eltűnik az a határ, ameddig az anyag megismerésében ez ideig eljutottunk, hogy tudásunk mélyebbre hatol; eltűnnek az anyagnak olyan tulajdonságai, amelyek korábban abszolútaknak, változatlanoknak, eredendőknek látszottak . . . s amelyekről most kiderül, hogy viszonylagosak, hogy az anyagnak csupán bizonyos állapotaira jellemzők. Mert az anyag *egyetlen* tulajdonsága, melynek elismerésével a filozófiai materializmus összefügg, az a tulajdonság, hogy *objektív valóság*, hogy tudatunkon kívül létezik.” (1; 243–244)

Nyilvánvaló, hogy az anyag fogalma egymagában még ahhoz sem elégséges, hogy segítségével valamennyi fontosabb filozófiai probléma megoldásában a dialektikus materialista koncepciót elhatároljuk a machista koncepciótól.

Továbbá: Az I. és a III. tételnek az anyag fogalmában történő kiemelése *egymagában* a hegeli típusú objektív idealizmustól sem határolja el a dialektikus materializmust. Ezt már láttuk, amikor azt vizsgáltuk, hogyan kapcsolódik a II., a III. és a VII. tétel az I.-höz.

Továbbá: Az anyag fogalma egymagában a mechanikus, metafizikus materialistától sem különbözteti meg a dialektikus materialistát. Erről „az anyag eltűnt” probléma lenini elemzése tanúskodik.

Az anyag fogalma ténylegesen a két fő irányvonalat, a materialistát és az idealistát határolja el egymástól. Lenin így írt erről: „Kivételem nélkül mindig két fő irányvonalal, két fő irányzattal találkoztunk a filozófiai kérdések megoldásában. A természetet, az anyagot, a fizikait, a külső világot tekintsük-e elsődlegesnek, a tudatot, a szellemet, az érzetet . . . a pszichikait stb. pedig másodlagosnak — ez az a sarkalatos kérdés, amely *valójában* ma is két nagy táborra osztja a filozófusokat. Éppen abból fakad e téren ezernyi hiba és annyi zűrzavar, hogy a szakkifejezések, a definíciók, a skolasztikus szócsavarás, a csalafinta szavak mögött *nem veszik észre ezt a két fő tendenciát.* . . .” (1; 315)

Állíthatjuk tehát, hogy nem az anyag fogalma határolja el egymagában a *dialektikus* materializmust a filozófiai idealizmus különböző válfajaitól és a materializmus minden egyéb történelmi formájától vagy megnyilvánulásától.

Ugyanezt találjuk „a tudat másodlagos” vagy „a tudat a valóságot tükrözi” tétel esetében is.

Először is: „A tudat másodlagos” tételnek több értelme, több jelentése van. Általános jelentése az, hogy a tudat *származék*, a természetből, az anyagból származik (1; 77); különös jelentései pedig a következők: 1. *az agy funkciója*, nem létezhet agy nélkül (1; 77), 2. *a külső világ tükröződése* (1; 77) és 3. *a Föld történetének „későbbi jelensége”*. (1; 62) 1., 2. és 3. a tükröződési elmélet II., III. és

VII. tételének felelnek meg (a megadott sorrendben), „a tudat *származék*, a természetből, az anyagból származik” pedig nem egyéb, mint 1., 2. és 3. összefoglalása és bármelyikük jelentését felveheti. Tudjuk már, hogy a tükröződési elmélet alapvető tételei külön-külön, egymagukban nem tekinthetők dialektikus materialista tételeknek. (Más probléma az, hogy a dialektikus materializmusban *összefüggenek*. Itt sem szabad azonban e tételeket egymással felcserélni.) Ennélfogva „a tudat másodlagos” vagy „a tudat a valóságot tükrözi” tétel sem határolja el egymagában a dialektikus materializmust a filozófiai idealizmus különböző válfajaitól és a materializmus egyéb történelmi formájától vagy megnyilvánulásától.

Tehát: A szóban levő szerepet csakis a tükröződési elmélet *mint a hét tétel együttese* töltheti be.

Az elmondottak nem kisebbítik az anyag fogalmának, ill. „a tudat másodlagos” vagy „a tudat a valóságot tükrözi” tételnek a jelentőségét. Ez a fogalom, ill. ezek a tételek alapvető jelentőségűek. Elismerésük nélkül nem lehetünk *materialisták*. De azt is látnunk kell, hogy elismerésük nem jelentik azt, hogy „már” *dialektikus materialisták* vagyunk.

D) A tükröződési elmélet alkalmazása során *Lenin Marxra és Engelsre hivatkozott*, gondolatai seholy sem térnek el Marx és Engels gondolataitól.

Lenin kiemelte, hogy éppen Marx „a materializmus minden előző formájánál mérhetetlenül gazdagabb tartalmú és hasonlíthatatlanul következetesebb *modern materializmus* megalapítója”, hogy Engels „teljesen Marx szellemében és Marxszal szorosan együttműködve valamennyi filozófiai munkájában *minden* kérdésben röviden és világosan szembeállítja a materialista és az idealista vonalat”, hogy „Marx és Engels zsenialitása éppen abban van, hogy igen hosszú időn, *majdnem fél évszázadon át* továbbfejlesztették a materializmust, az egyik fő filozófiai irányzatot”. (1; 316—317)

Lenin a tükröződési elmélettel kapcsolatban is Marx és Engels munkásságára hivatkozott. „A társadalmi tudat a társadalmi létet *tükrözi* vissza — ez Marx tanítása. A tükrökép lehet megközelítő másolata annak, amit visszatükröz, de itt azonosságról beszélni képtelenség. A tudat általában *visszatükrözi* a létet — ez az *egész* materializmus általános tétele.” Majd így folytatta: „Minden materializmus elismeri az emberiség tudatától, érzetétől, tapasztalatától stb. független, objektív, valóságos létet (anyagot). A történelmi materializmus a társadalmi létet az emberiség társadalmi tudatától függetlennek tekinti. A tudat ott is, itt is csak visszatükröződése a létnek, a legjobb esetben megközelítően hű (adekvát, eszményi pontosságú) visszatükröződése.” Marx második Feuerbach-tézisét elemezve Lenin kiemelte, hogy a tézis legelső mondata „nem jelent egyebet, mint, hogy a tárgyak (= „magánvaló dolgok’) *léteznek*, s a gondolkodás *híven* tükrözi őket”. Stb. stb. Engels „A történelmi materializmus” c. cikkének egyik fontos részével kapcsolatban állapította meg a következőket: „Ez a napnál is világosabb kifejtése a materialista elméletnek, mely azt tanítja, hogy a gondolat a tárgyakat tükrözi vissza, hogy a dolgok rajtunk kívül léteznek. Észleleteink és képzeleteink a dolgok képmásai. E képmásokat a gyakorlat ellenőrzi, a gyakorlat választja el a hű képmásokat a hamisaktól.” (1; 304, 306, 91, 96) Az itt utolsóként idézett szövegrész orosz eredetijében Lenin kimondottan *a tükröződési elméletre* utalt, arra, hogy Engels a napnál is világosabban fejtette ki cikkében a tükröződési elméletet. Az orosz eredetiben ugyanis ez a rész így kezdődik: „итак, материалистическая теория, теория отражения предметов мыслью...” (6; 97) Az idézett szöveg-

részek és a többi ezekhez hasonló rész annak bizonyítéka, hogy a tükröződési elmélet alkalmazásaiban Lenin Marx és Engels gondolataihoz kapcsolódott, és sehol sem tért el ezektől a gondolatoktól.

Ahhoz, hogy igazán megértsük a „Materializmus és empiriokriticizmus” szerepét a tükröződési elmélet kimunkálásában, feltétlenül figyelembe kell vennünk és át kell gondolnunk „a materializmus minden előző formájánál gazdagabb tartalmú és hasonlíthatatlanul következetesebb *modern materializmus*” fejlődésének lenini áttekintését és értékelését. Ime a *vázlat*: (Ismét idézet következik. Tudom, hogy a sok idézetet vagy a hosszadalmas idézgetés unalmat kelt. Ugyanakkor azonban — ezekben az esetekben — feleslegesnek és haszontalannak tartom Lenin világos és tömör gondolatainak átfogalmazását.) „A jelenlegi oroszországi machizmusnak (helyesebben a szociáldemokraták bizonyos körében elterjedt machista járványnak) a következő történelmi sajátossága van. Feuerbach ‚lent materialista, fent idealista’ volt; — ugyanez áll bizonyos mértékben Büchnerre, Vogtra, Moleschottra és Dühringre is, azzal a lényeges különbséggel, hogy ezek a filozófusok törpék és szánalmas kontárok voltak Feuerbachhoz képest. Marx és Engels filozófiája Feuerbachéból sarjadt ki, s a kontárok ellen folytatott harcban érett meg, természetes tehát, hogy mindketten a materializmus filozófiájának betetőzésére, vagyis nem a materialista ismeretelméletre, hanem a materialista történelemfelfogásra fordították legfőbb figyelmüket. Ezért Marx és Engels műveikben inkább hangsúlyozták a *dialektikus materializmust*, mint a dialektikus *materializmust*, inkább küzdöttek a *történelmi materializmusért*, mint a történelmi *materializmusért*. A mi machistáink, akik marxisták szeretnének lenni, egészen más történelmi időszakban érkeztek el a marxizmushoz, olyan időben, mikor a burzsoá filozófia különösen az ismeretelméletre specializálódott, a dialektikának csak némely alkotórészét vette át (például a relativizmust), de azt is egyoldalú, eltorzított formában, és főképp arra fordította figyelmét, hogy lent védelmezze meg, illetve állítsa helyre az idealizmust, nem pedig fent. Mindenesetre tény, hogy a pozitívizmus és különösen a machizmus sokkal többet foglalkozott az ismeretelmélet körmfönt meg hamisításával: materialista jelmezű öltött, állítólagos materialista terminológiába burkolta az idealizmust — és aránylag kevés figyelmet fordított a történelemfilozófiára. A mi machistáink nem értették meg a marxizmust, mert — hogy úgy mondjuk — *a másik oldalról* érkeztek el hozzá, megtanulták ugyan — sőt olykor inkább csak bemagolták — Marx közgazdasági és történelmi elméletét, de nem értették meg annak alapját, vagyis a filozófiai materializmust. Az eredmény az lett, hogy Bogdanovot és társait visszajára fordított orosz Büchnereknek és Dühringeknek kell neveznünk. Fent materialisták szeretnének lenni, de lent nem képesek megszabadulni a zavaros idealizmustól. ‚Fent’ Bogdanov történelmi materialista — igaz, hogy vulgáris és erősen idealizmussal fertőzött történelmi materialista —, ‚lent’ pedig idealista, aki marxista műszavakba burkolja, marxista szócskákkal sallangozza fel idealizmusát. ‚Társadalmilag szervezett tapasztalat’, ‚kollektív munkafolyamat’ — ezek marxista szavak, de *csak szavak*, mert mögöttük idealista filozófia rejlik, mely a dolgokat érzetek — ‚elemek’ — komplexumainak, a külső világot az emberiség ‚tapasztalatának’ vagy ‚empirioszimbiólumának’, a fizikai természetet a ‚pszichikaiból’ ‚származtatottnak’ stb. stb. nyilváníttja.” (1; 309–310)

A feladat tehát így jelentkezett: meg kell védelmezni a *modern materializmust* ‚fent’, helyére kell állítani és meg kell erősíteni ‚lent”. A „M a t e

rializmus és empiriokriticizmus” döntő szerepet játszott a feladat teljesítésében, mondhatjuk úgy is, hogy „*túlteljesítésében*”. Jogosan beszélünk általában a marxista filozófia, a dialektikus materializmus, különösen pedig a tükröződési elmélet fejlődésének lenini szakaszáról.

E) Emlékezetünkben kell tartanunk, hogy a „Materializmus és empiriokriticizmus”-ban alkalmazott tükröződési elméleten Lenin a „Filozófiai füzetek” „után” sem változtatott. 1920-ban, a „Materializmus és empiriokriticizmus” második kiadásának előszavában Lenin hangsúlyozta, „hogy ez a kiadás, néhány szövegjavítástól eltekintve, nem különbözik az előzőtől”. (1; 11)

*

Hangsúlyoznunk kell a tükröződési elmélet helyes értelmezésének szükségességét. A marxista filozófia néhány „belső” problémájának megoldása a tükröződési elmélet ilyen vagy olyan értelmezésétől is függ; eltérő értelmezései eltérő megoldásokat sugalmaznak. A tükröződési elmélet helyes értelmezése a marxista filozófia „belső” problémáinak határain túl is elengedhetetlen; az idealista vagy mechanikus materialista filozófiákkal folytatott vitáink csak akkor lehetnek eredményesek, ha a „Materializmus és empiriokriticizmus” tükröződési elméletét tartjuk szem előtt.

IRODALOMJEGYZÉK

1. LENIN: *Materializmus és empiriokriticizmus*. Összes művei, 18. köt. Kossuth Kiadó, Bpest, 1964.
2. SZIGETI JÓZSEF: *Megjegyzések a lenini visszatükrözés-elmélet, dialektika és praxis összefüggéséről*. Tájékoztató, 1970. 4. sz.
3. Г. К. ГУТОВОЙ и А. Г. СПИРКИН: *Вопросы психофизиологии и ленинская теория отражения*. Философские записки, Том. 5. Изд. АН СССР 1950.
4. SZ. L. RUBINSTEIN: *Az általános pszichológia alapjai*. Akadémiai Kiadó, Bpest, 1964.
5. ENGELS: *Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége*. MEM, 21. köt. Bpest, 1970.
6. В. И. ЛЕНИН: *Сочинения*, Том 14., 1947.